

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ
tézisei

Pintér Tibor

Dunaszardahely nyelvi helyzete

ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskola
Magyar Nyelvtudományi Doktori Program

Témavezető:

Dr. Kiss Jenő MHAS, egyetemi tanár

Budapest
2006.

Eötvös Loránd Egyetem
Bölcsészettudományi Kar
Doktori disszertáció
Tézisek

Budapest
2008

Bevetés

A szlovákiai magyar nyelvészeti kutatások nem kerülhetik meg a kényelviség kérdését: ezt maga a kutatási anyag, a szlovákiai magyar nyelvvaltozatok indokolják, hiszen azok egyes rendszerei nemcsak a magyar, hanem a szlovák nyelvből is építkeznek, létrehozza ezzel a kontaktsjelenségek egész sorát. A szlovákiai magyar nyelvvaltozatok vizsgálata a kor szellemének megfelelően folyamatosan változott, változik, a modern nyelvészeti irányzatok beáramlásával a szlovákiai magyar kényelviségkutatás is modernizálódott. Az 1990-es évekig élőnyelvi kutatások elsősorban a nyelvjáráskutatás keretén belül valósultak meg, a rendszerváltás utáni években azonban a kényelviségkutatás leginkább az elsősorban angolszász területtől érkező szociolingvisztika és kontaktológia keretein belül realizálódott.

Munkámban megkísérlem bemutatni egy dél-szlovákiai kisváros, Dunaszérdahely nyelvi képét, az ott élő etnikai csoportok nyelvének egymásra hatását, azt a nyelvi helyzetet, amelyet a városban számszerű kisebbségben élő szlovákság, az állami szinten politikailag hatalmi kisebbségben, de a városban számszerű többségben magyarság, és más etnikumok (elsősorban cigányok és zsidók) teremtenek, valamint folyamatosan alakítanak – mindent az aktuálpolitika árnyékában. A politika hatással van a többnyelvű beszélőközösségben élő emberek mindennapi nyelvhasználatára, hiszen ha az informális nyelvhasználatot nem is, de a formálisak közül a hivatalosan erősen befolyásolja, befolyásoltatja. Egyszerű nyelvhasználati szinteken megnyilvánuló nyelvhasználatot befolyásolja az idő is (a változó politikai élt hozzáállása egy adott állam vagy közöségi nyelvhasználatához). Az 1993. január 1-je óta létező Szlovák Köztársaság életében a kisebbségi nyelvhasználatot főként nyelvtörvényekkel próbálják – több-kevesebb sikerrel – szabályozni, úgy, hogy a nyelvhasználat befolyásolások mindenek fölé helyezik az államnyelvet – a szlovák nyelvet.

Dunaszérdahely nyelvi reprezentációját elsősorban a város földrajzi fekvése, másodszorban (és az előzővel összefüggésben) korábbi gazdasági (és mezőgazdasági) jelentősége határozza meg. Különbözösége, hogy évszázadok óta több etnikum lakja (magyarok, szlovákok, cigányok), s mellettük a rendszerváltozás után megjelent egy

Fishman, Joshua A. 1985. Bilingualism and biculturalism as individual and as societal phenomena. In: Fishman, Joshua A. szerk. *The rise and fall of the ethnic revival, perspectives on language and ethnicity.* Berlin & New York: Mouton, 39–56.

Lanauštek Iván–Simon Szabolcs 2002. A magyar és a szlovák nyelv választása három szlovákiai magyar településen. *Kisebbségkutatás* 11/2, 344–358.

Marková, Ivana–Müllerová, Olga–Hoffmannová, Jana 1999. Od teorie dialogu k institucionální komunikaci. *Slovo a slovesnost*, 1999/60, 195–211.

Réger Zita 1988. A cigány nyelv: kutatások és vitapontok. Műhelynyomkák a nyelvészet és fűststudományai köréből IV., 155–178.

www.statistcs.sk

Jegyzetek

¹ Ezt bizonyítja például a Málomleányon élő cigány gyermekek helyzete alakléte az iskolák pedagógusai még a tanítási órák közötti szünetekben is megtanítják anyanyelvük használatát (amellyel) számoltak be azok az adatokhoz, akik a használhatóak). Hasonló helyzetű nyelvi grmátázumban tanultak. Ott ugyanis néhány tanár – meg a szünetekben is – tiltja a magyar nyelv használatát. Ez azért is furcsa, mivel az adatközlők még akkor jártak gimnáziumba, mikor a városban a szlovák és magyar gimnázium egy épületben – bár külön emeleten – voltak.

² Bár a magyar nyelvalkosság adózkodik a *cigány szó* használatától, mivel az mára pejoratív jelentéssel vett fel (lásd például az Erdélyező kéziratsóár 2. kiadásának cigány és roma szócikkét), helyette egyre gyakrabban a *roma* szót használja – ezzel azonban valószerűleg csak azt érti el, hogy egy idő után a roma szó is hasonló jelentésárnyalatokat vesz fel. A magyar és nemzetközi toponógiát (egánisztrézés) szakirodomban általában mindkét szó használatos, sőt újabbban a cigány kifejezés egyre nagyobb teret nyer (lásd például Bartha 2007). Munkámban ezt a vonalat követem és emennekmiatt a *cigány* szót használom.

³ A (csehbiszlovák) szakirodomban valószerűleg Milena Hübshammová nevéhez fűződik.

⁴ Fontos, hogy Fishman egy későbbi tanulmányában a diglossziás kényelviségre jellemző tulajdonságok egyszerre történő megvalósulását idekeltzti álláponatok turja (Fishman 1985: 43). Továbbá fontosnak tartom azt is megjegyezni, hogy esetenként sokszor a diglossziás kényelviség egyik alaptelete is csorbtól szenved – nem ritka, hogy az Ft. ködön már a családban sajátjálék el, valamint hogy a nyelvhasználatok E-ámmans kényelviség.

A cigányok nyelvhasználatának értékelésekor kiírtém a diglosszia kérdése is. Két eltérő szerkezeti, nyelvi és hatéri közösség nyelvhasználatából, valamint a magyarországi és szlovákiai szakroladonból kindulva összefoglaltam a diglossziáról általam gondolatokat, valamint megkérdőjeleztem az általam hibásnak tekintett axiómatikus állítást: mely szerint minden kényelvi cigány közösség nyelvi egymással diglossziás viszonyban állnak. Ugy gondolom, ez a nyelvi tudájdonság elsősorban nem a csoportok nyelvi háterétől, hanem azok szociális és társadalmi viszonyaitól függ. Azt persze nem tagadom, hogy Magyarországon és Szlovákiában az egyes cigány csoportok és azok életvitele között párhuzam vonható, azonban általános érvényű állítások megtetele előtt célszerű alapos vizsgálatoakat folytatni. Fontosnak tartom, hogy a cigány csoportok diglossziájához a modern szakirodalom és kutatások szellemében közelítsünk: akár új modelleket felállításával is, amelyek tartósságát, helyességét majd a szakmai közönség dönti el. A szlovákiai cigányok esetében olyan modelleket kell kidolgozni, amely nem két, hanem legalább három nyelvi gondolkodási kitalálást, amely nyelvet/nyelvélvő foglalkozó szakirodalom gyakran megfiglekedezik arról a nagyon lényeges tényről, hogy a romani – mint az élő nyelvek általában – több nyelvélvőtozatot tartalmaz.

Felhasznált irodalom

- Bartha Csilla 2007. Nyelvsere két magyarországi oláh cigány közösségben – „A régiék a régi cigányt beszélik, mi már kavarjuk”. In: Bartha Csilla szerk. Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében, Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 244–266.
- Bořkovicová, Mária 2006. *Romský etnolekt českýny. Případová studie*. Praha: Signeta.
- Chambers, Jack K. 2002. Patterns of Variation including Change. In: Chambers, Jack K.–Trudgill, Peter–Schilling-Estes, Natalie szerk. *The Handbook of Language Variation and Change*, Oxford: Blackwell, 349–372.
- Fásold, Rajih 1984. Diglossia. In: *The Sociolinguistics of Society*: Oxford: Blackwell, 34–60.

jelentős mennyiségű kelet-északi közösség – amely sajnos a népszámlálási statisztikákból nem muatható ki (www.statistics.sk).

A nyelvhasználat leírásakor a szinkron állapotot veszem figyelembe (kutatásimat 2001 és 2007 között végeztem), ez azonban az okok és más összefüggések kimutatásához nem elegendő, így a nyelvi változások ismeretében nehé létérolagossádvizsgálati eredményeket is közlök. Ezt elsősorban a nyelvsere folyamatainak illusztrálására szánom, mivel a nyelvseret egyetlen nyelvhasználati metszetről nehéz kimutatni – valos diákon vizsgálato azonban nem folytattam (mert nem álltak rendelkezéseme korábbi adatok), így egyedüli módszerként ez a lehetőség kínálkozik.

Nyelvhasználati színterek

Diszertációm bevezetőjében áttekintem a szlovákiai magyarság nyelvhasználatának sajátosságait, a dunaszerdahelyi nyelvhasználatot befolyásoló intézményeket: az iskolák, felekezeti nyelvi helyzetét, a könyvtárat, illetve a hivatali nyelvhasználatot (a szóbeli és írott ügyintézés általános dunaszerdahelyi sajátosságait). Még ebben a fejezetben szölok a szlovákiai magyar nyelvhasználatot reprezentáló – egyre jobban szaporodó – kiadványokról (határoltalitás: korpusz, wordject, ht-lista, szótárak).

A vizsgált szölok, cigány és zsidó közösségek nyelvhasználati-nyelvvalaszlati szokásait a következő nyelvhasználati módok színterem vizsgálom:

1. Az adatközlök aktív „egyszemélyes”, nyelvhasználat (aktív magánszféra)
2. Az adatközlök passzív „egyszemélyes” nyelvhasználat (passzív magánszféra)
3. Az adatközlök kisközösségi nyelvhasználat
4. Az adatközlök nyelvhasználat a kevésbé központosított nyilvános nyelvhasználati színtereken

5. Az adatokozók nyelvhasználatát az erősebben központosított nyelvhasználati szintereken.

Egyszemélyes nyelvhasználat alatt olyan nyelvi megnyilvánulásokat értek, amelyek létrejöttéhez beszédpártner jelenléte nem szükséges, az, annak jelenléte a kutatás szempontjából inkább zavaró hatással lehet). A legszemélyesebb nyelvhasználatról van szó, mivel a nyelvhasználói és a nyelvhasználást nem befolyásolja egy másik beszélő jelenléte, annak nyelvi attitűdjé: az ilyen nyelvi megnyilatkozások alatt olyan nyelvi jelenségek is előfordulhatnak, amiket mások előtt nem merünk vállalni (pl. káromkodás, személyes monológok). Az egyszemélyes nyelvhasználatot Lanstyák István és Simon Szabolcs tanulmánya alapján két részre osztom: aktív és passzív nyelvhasználatra (Lanstyák-Simon 2002: 347). E nyelvhasználat színterem a nyelvhasználó nyelvi megnyilatkozásai és a megszólaltatók: főleg az aktív nyelvhasználatnál, ahova a nyelvhasználat olyan színterei tartoznak, mint a gondolkodás, számolás, imádkozás, káromkodás és az állatokhoz szólás is. Az említtet színterek közül a számolás és káromkodás kiegészítésére szólni. A számolás gyakran egy központosított színtér, az iskola, iskoláztrítás nyelvét tükrözi (ez egyértelműen látszik a dunaszerdahelyi csoportokon is), káromkodás alatt pedig nem a céltalan, töltelékzóként használatos kifejezéseket értem, hanem az emfáttikus onkifejezéseket használatosakat. Az egyszemélyes passzív nyelvhasználat alatt a „nyelvi befogadásra” koncentrálok: olyan színtereket vizsgálok, amelyekben a nyelvhasználó passzív befogadóként és nem aktív alkotóként vesz részt. Olyan színterek tartoznak ide, mint például a néma olvasás (újság vagy könyv). Passzív nyelvhasználatnál a nyelvhasználatnak nem kell tekintettel lennie közvetlen környezetére (míg az aktív egyszemélyes nyelvhasználatnál a környezet élvilég elképzelhető).

A *közösségi nyelvhasználat*ot érintő kérdésesgöportban is főleg a nyelvhasználat spontaneitása, illetve személyes jellege dominál (például a szűkebb család nyelvhasználat, barátokkal történő kommunikáció). Magátólem azonban azok a színterek is, amelyek spontaneitása már megkérdőjelezhető (például magánévl írás, nyelvhasználókkal való beszélgetés azokban a többnyelvű családokban, ahol a nyelvhasználó nyelvhasználatára érvényesül). Ezek a színterek javarészt az intím szféra megnyilvánulásai, az előző csoporttól főként abban különböznek, hogy

leikkel, szünelikkel jiddis nyelven is beszéltek. Ez a feltételezi, hiszen XIX. század végén a közösségben még a jiddis volt domináns, azan valószínűleg másként idős adaközölömmel a nyelvzóknek nem beszéltek volna jiddis nyelven. Valószínűleg a magyar nyelvű körmvezet hatása, a magyar nyelvű dunaszerdahelyi társadalommal való kapcsolattartás fontossága (a zsidók fő foglalkozása ekkor még a kereskedelem volt) okozta a magyar nyelvre történő dominanciaváltást. Ekkor a dunaszerdahelyi zsidó közösség életében a magyar nyelv elsődlegesen eszközfunkciójú nyelv volt (ellenében a szakrális nyelvként használt héberrel és a jiddissal). A nyelv eszközfunkciója váltotta ki a következő nyelvi dominanciaváltást, ami idővel újabb nyelvvesztést idézhet elő. Az ötvenes évektől (valószínűleg már a II. világháború befejezése utánól) Szlovákiában a szlovák nyelv hatékonyabb nyelv eszköze volt, mint a magyar. A szlovák állam iránti lojalitás és a nyelv eszközfunkciójának túlértékelése a szlovák nyelv dominanciájának folyamatos növekedéséhez vezetett. A kétszeres nyelvvesztésben az is közrejátszott, hogy a magyar nyelv és a szlovák nyelv a zsidó közösség életében cinkák és valódi identitásudatór nem fejezi ki – valójában nem köfoútk zsidó voltukhoz. A valósi identitásudatór a szakrális nyelv, az óhéber, nyrt és a jiddis fejezi ki. Emellett a hébernek az emikai identitásudat meghatározásában is döntő szerepe van (bár kétségtelen, hogy a közösség magát *magyar zsidó* közösségnek nevezte).

A dunaszerdahelyi romungrok jelenleg az első nyelvszere folyamatában vannak. A romungró románit csapán az idösek beszélék, ezért azok halála után a romungró nyelv elterjedésére kevés esély marad. Igaz, hogy a egányrok kevés hajlamot mutatnak a román elsajátításra, de még ha élnének is ezzel az igemvel, a tanítást intézményes keretek között nem tudnák megoldani. A egány identitást (a *romaneit*) nyelvileg már főleg csak az ún. társalági fejek fejezik ki. Ezek használatának hátránya pedig az, hogy simábbá teszik a nyelvvesztést.

Dunaszerdahelyi beszélőközösségének nyelvi repertoírjában ma még legalább hat-hét gyakran használt nyelv van. Ezek közül leggyakrabban, különböző nemzetiégi összetételi közösségekben szinte kizárólag, a magyar és szlovák nyelv használatos.

A zsidó közösség számára mindig fontos volt a hagyományok őrzése. A majdnem négy száz éves múlttal rendelkező dunaszerdahelyi zsidó közösség életében a hagyományok ápolása nemcsak a tárgyi emlékek, hanem a közösség életében fontosabb szerepet betöltő vallási és történelmi jelentőségű (emlék)napok és ósi nyelvük megtartását is jelenti. A dunaszerdahelyi zsidó közösség nyelvi repertoárjában még ma is megtalálható a héber, újhéber és a jiddis. A II. világháború előtti időkben, Dunaszerdahelyen a hébert (éretlenyszerien az óhébert) leginkább szakrális nyelvként használták, a vallási nyelvhasználaton kívül Dunaszerdahelyen nem volt használatos. Ma már a közepkorúak és a fiatalok egy része ismeri, sőt tanulja az ivritet. A jiddis nyelv Dunaszerdahelyen 1945 előtt a városban élő zsidó közösség beszélt nyelve volt (ezt a nyelvet nevezték *zsidó nyelvének*). A háború után a jiddis fokozatosan kiszorult a használatból, helyét az ivrit vette át. A közösségben ma már csak az idősek ismerik a jiddist. A fiatalok jiddisnyelv-ismerete nem más, mint – a zsidó kultúrából veitt – jiddis szavakkal tarkított németnyelv-ismeret. A mostani nagyszülők nemzedékének, azaz az elsőgenerációs zsidók általával Dunaszerdahelyen valosínűleg a jiddis nyelv eltűnik, s tovább már csak a közösség emlékezetében fog élni.

A dunaszerdahelyi romungrók nyelvhasználatára a magyar nyelvet jellemző (bár kétségtelen, hogy a közösség egy szűk rétege még beszéli a romungró romanit). A magyar nyelv fokozatos leírverése a közösség kódcselétől kiszorítja a romanit. Ma Dunaszerdahelyen a romanit alacsony presztízsű nyelv, ismerete még a cigányok körében sem fontos. A városban főleg az idősebbek beszélik, azonban a használat esetükben is korlátozott: csupán szűk baráti társaságokban használják azt. A fiatalok roman nyelv-tudása csupán kevés szó ismeretében merül ki: használatuknak meghatározott funkciója van – a *rommanes*, azaz a cigány identitás fontos kifejezőeszközei (hasonló esetről számol be Borfkovcová a prágai cigány közösségben is – lásd Borfkovcová 2006: 111).

A dunaszerdahelyi zsidó és cigány közösség jelenleg nyelvveszre folyamatban van. A zsidó közösség dunaszerdahelyi történelmében ez már többszörös nyelvvesztést jelent, hiszen a közösség nyelve a XX. század elején a jiddis volt. Idős adatközlőim gyermekkorukban nagysza-

a kommunikáció itt már *kétoldali*, azaz nem csak az adatközlő vesz részt benne. Az előző csoport szinteritől eltérően ez szinteretek további fontos tulajdonsága, hogy bennük általában nem az adatközlő attitűdjei játszóak a fő szerepet. A beszélt nyelv mellett itt már szerepet kap a nyelv írott változata is. Fontosnak tartom annak megfigyelését, hogy a nyelv két fő megjelenési formájának valóban szerepe van-e a nyelvhasználatban, hogy az írott és beszélt nyelvtípusait nyelve jellemzően elter-e egymástól. A fentiek alapján elmondható, hogy a közösségi nyelvhasználat még leginkább az informális (abb) regisztrterek közé tartozik.

A *kevésbé központosított nyilvános nyelvhasználati szinteretek* közé olyan nyilvános szinteretek tartoznak, amelyek részei a beszélőkötösség mindennapijának, mégsem részei a szűkebb megadalmétek – ellenben általában nyilvánosak (kulturális események, bolt, vendéglő/étterem, sport). Mind olyan színtér, ahol a központosítás merítke esélyei, az érméit intézmények alkalmazottait rendszerint nem követelzik az egyik vagy másik nyelv használatára. Ezekben a szinteretekben a nyelvhasználatot, illetve a nyelvhasználatot a feltűről jövő nyomás még csak kis mértékben befolyásolja, ám emellett is fontosabb, hogy ezekben a szinteretekben *nem kötelező a részvétel* (általában a nyelvhasználatok élhetnek a szinteretek megválasztásának lehetőségével: ahogy egy másik boltot vagy sportegyesületet lehet választani, úgy más nyelvi műsere vagy istentiszteletre is, el lehet menni). Olyan közösségi szinteretek nyelvhasználatát tartozik ide, ahol a nyelvhasználatok még többnyire maguk választják meg a kommunikáció folyamán használt nyelvet. Egyik vagy másik nyelv előnyben részesítése általában a nyelvhasználatól függ (amark nyelvhasználati stratégiáitól), a most vizsgált szinteretekben a nyelvhasználat joga általában nem a kommunikációban föltrendelt személyé (vö. Markovová–Müllerová–Hoffmannová 1999: 198).

Az *erősbben központosított nyelvhasználati szinteretek* közé részben az államiügazgatáshoz tartozó szinteretek (bírótság, hivatal, rendőrség), valamint más, színter központilag szervezett intézmények által megadalmazott szinteretek, ill. nyelvhasználati helyzeteket soroltam (munkahely, orvos, posta). A jelzett szinteretek nyelvi sajátossága, hogy

a hivatalba érkező személynek kevés lehetősége van a nyelvválasztásra – bár az is igaz, hogy a dunaszerdahelyi hivatalokra jellemző, hogy bennük a szóbeli ügyintézés nyelve általában az ügyfél nyelvválasztásához igazodik (egynyelvű ügyfél esetén a tolmácsolás egy másik ügyfél vagy ügyintéző révén megoldható). Az erősebben centralizált szintek között az iskolákat is figyelembe kell venni, mivel azok nyelvhasználatára is központosított. Szemben az előző szintekkel, ezeket a szinteket, illetve nyelvválasztási helyzeteket az adatgyűjtők nem tudják elkülínti, vagy csak nagy áldozatok árán tudnak izzí véghezvinni.

Az egyes csoportok nyelvhasználatát nemcsak a nyelvhasználati szintereken történő nyelvválasztás következményként vizsgálom. Komplexebb és pontosabb adatok miatt a (szabad és kevésbé szabad) nyelvválasztás mellett figyelembe veszem

1. az adatgyűjtők nyelv tudását: az adatgyűjtők nyelv tudásának szabjektiv orientációja, az adatgyűjtők nyelv elsajátításának szinterei;
2. az adatgyűjtők nyelvi és társadalmi környezetét: az adatgyűjtők nyelvi és etnikai identitástudatának mértéke, környezetben élő nyelvek iránti attitűdjei, normái;
3. nyelvhasználatokon kívüli hatások: jogi szabályozás, a nyelvhasználatot érintő feltűrlő jövőnyomás.

A nyelv tudás értékelésénél adatgyűjtőim átfókli skálán ítélték meg saját nyelv tudásuk mértékét. A skála valójában a nyelv ismeret különböző fokait próbálja modellezni: egy pontosabb, nyelvészeti terminológiával operáló skála érvényesítése a nem nyelvész adatgyűjtők között nem volt kivitelezhető, így a nyelv tudás egyes szintjeit a következőképpen próbáltam meg visszaadni:

– *anyanyelvi szintű tudás*: olyan szintű nyelv tudást feltételez, amely esetén az adatgyűjtő bármilyen beszélő helyzetben kezeltatók nélküli képes az ott lévővel kommunikálni;

– a nyelv *magyar jó* ismerete: olyan szintű nyelv tudást feltételez,

közösség többi tagjainál) jelentős volt, s ez a harmadgenerációs zsidóknál mára már kizárólagossá vált.

Összegezve elmondható, hogy a dunaszerdahelyi zsidó közösség aktív kényelvű közösség. A magyar és szlovák nyelv mellett a közösség nemzetségi kapcsolatainak köszönhetően angol, írvt és szloványosan jüddis nyelven is beszél. A dunaszerdahelyi nyelvhasználatban elsődlegesen a magyar nyelv használata dominál, a magyar és szlovák nyelv használatainak mértékében ma már generációs különbségek észlelhetők.

Utószó

A disszertációban leírtak nem csupán az általam végzett kutatás eredményeit tükrözik, hanem egyben annak a 25 évnek a tapasztalatait is, amelyet születésemtől kezdve a városban töltöttem. Ez idő alatt dunaszerdahelyi lakosként megismertem a város és az alkotó etnikumok nyelvhasználatát: mindent nemcsak kívülállóként, hanem ismerősök és barátok révén az egyes közösségek részeként is.

A vizsgált közösségek közül a szlovákok és zsidók nyelvi repertoárjában az állományelv a hangsúlyosabb nyelv. Mivel a szlovák nyelvet többségük (a zsidó csoport esetében főként) a központiutak és fiatalok) gyakrabban használja, ezért a magyar nyelvnek csak bizonyos regiszteret ismerik, illetve kevesebb regiszter használatában jártsak. Ez a tudás természetesen a mindennapi életben elegendő, így a magyar nyelv más regisztereket és változatokat ismeretere közösségi szinten nincs szükségük. Magyar nyelv-tudásuk szinte azonban közvetve befolyásolja a magánzféra nyelvhasználatát is. A magyar nyelv alacsonyabb szintű ismerete, illetve anyanyelvük iránti érzelmi határozzák meg legszemélyesebb nyelvhasználatukat, az egyszemélyes nyelvhasználatot: ezen a szinten a szlovák nyelv használata a jellemző, míg a magyar nyelv ritkábban használható.

használati színtereken gyakori (bár a kutatás szerint a szlovák minden nyelvhasználati színtereszletben kisebb-nagyobb mértékben jelen van). Az ivritet és a jiddis főként az első- és másodgeneráció használatja, bár kétségtelen, hogy ivrit nyelven a fiatal korosztály több tagja is tanul. A zsidó identitáshoz köthető nyelvek természetesen nem jelennek meg a város nyilvános színterein, ezek általában az informális családi, közösségi nyelvhasználat részei. Általánosságban elmondható, hogy a háború előtti régi közösséget a jiddis, a mai közösséget az ivrit ismerete jellemzi.

A város nyilvános nyelvhasználati színterein adatközlőim (és a közösség) nyelvhasználatában elsősorban a magyar nyelv dominál. A színterek formálisnak növekedésével azonban érezhetően növekszik a szlovák nyelv használatának mértéke is. A magyar és szlovák nyelv használatának különbségei elsősorban a generációs különbségekben mutatkoznak meg. A szlovák nyelv használata leginkább a harmadgenerációs fiatalok nyelvhasználatában dominál: ebben a korosztályban a többség elfelejtette már szlovákdomináns-környetűdek is élnék. Mivel a másod- és harmadgenerációs zsidók másodlagos szocializációjának nyelve a szlovák volt, többségük a magyar nyelv formális stílusregiszterét nem ismeri (vagy ismeri, de nem használja, mert bizonytalan tudásában). A szlovák nyelvű másodlagos szocializációt a harmadgeneráció néhány személynél szlovák nyelvű elsődleges szocializáció előzi meg. Az általán harmadgenerációnak nevezett huszoneves dunaszérlhelyi zsidók száma 20 alatt van, barátaikat, ismerősüket a szlovák nyelvű iskolázatásból eredően a szlovák anyanyelvűek (és nemzetségűek) köztli választják. Ha a fenti tényeket és a harmadgeneráció nyelvhasználatában magyar nyelvről szlovákra történt dominanciaváltást, valamint a nyelvi nyelvhasználati attitűdöket figyelembe vesszük, elmondható, hogy a dunaszérlhelyi zsidó közösségben megtörténtek a nyelvcsere utaló jelek. Azt nem állítom, hogy a magyar nyelv a közösség nyelvi repertoárjából egy nemzedéken belül eltűnik, de az tény, hogy mára a dominanciaváltás megtörtént, ami idővel nyelvcserehez is vezethet.

A szlovák nyelv dominanciáját (amely elsősorban az informális beszédhelyzetekben jelenkezik) az iskolai nyelvhasználat is erősíti. A szlovák nyelvű iskolázatás már a másodgenerációs adatközlőknél (és a

amely esetén az adatközlő a beszédhelyzetek túlnyomó többségében kezitációk nélkül képes az ott lévőkkal kommunikálni;

– a nyelv *jo* ismerete: olyan szintű nyelvtudást feltételez, amely esetén az adatközlő a mindennapi beszédhelyzetekben kezitációk, nyelvi lapszus és nyelvi hiány megjelenése nélkül nem képes az ott lévőekkel kommunikálni;

– *néhány szó* ismerete/használat: olyan szintű nyelvtudást feltételez, amely esetén az adatközlő kommunikációra nem képes, a nyelvtudás csupán kis számú szót ismeretében merül ki;

– a nyelv *passzív* ismerete: olyan szintű nyelvtudást feltételez, amely esetén az adatközlő nem képes aktívan megnyilatkozni, viszont a nyelv bizonyos regisztereit érti (olvasás, tévénézés, rádióhallgatás).

Módszerek

Kutatásomat nyelvhasználati kérdőív, valamint nyelvhasználati interjú segítségével végeztem. A kérdőív elsősorban nyílt kérdésekből állt: így próbáltam teret adni az adatközlő saját gondolataimnak. Bár a kérdések nagy részében előre defínált válaszokból lehetett választani, a kérdések lehetőségét nyújtottak az adatközlők saját véleményének kinyilvánítására is. A kérdőíves vizsgálat előnye, hogy az összehíltott kérdésekre kapott válaszok könnyen összehasonlíthatók és kiekrékelhetők, viszont hátránya, hogy gátat szab az adatközlő esetleges bővebb véleménynyilvánításának – ez természetesen érvényes akkor is, ha a kérdések megválaszolásakor az adatközlők az előre defínált válaszok mellett saját véleményüket is elmondhatták. A kérdőív „nemzetspecifikus”, azaz az egyes kérdések enikumunként módosulhatnak. A változások kérdés kihagyása, új kérdés, átalakított kérdés) csak kisebb mértékűek, mivel az összehelyettség kedvéért egykezetem ugyanazon témakörön belül maradni. A kérdőív nyelvhasználatra vonatkozó része három további alcsoporra bontható: 1) személyes adatok, 2) személyes nyelvhasználat, 3) saját, illetve más enikak csoportjaira, azok nyelvhasználatra vonatkozó attitűdök.

A dumaszerdahelyi szlovákok nyelvhasználat

A szlovák adaközölkés többsége – főleg magyar nyelvű környezet hatására – napi szinten aktívan használja a magyar nyelvet (ez 17 adaközölkőről derült ki). Ez leggyakrabban a fiatalok nemzedékre érvenyes, bár ahol a beszédhelyzet megköveteli (például a beszélőpartner nem tud szlovák), az idősebbek is magyarrá váltanak. Magyarul főleg azok a szlovák anyanyelvűek beszélnek nehezen (vagy sehol), akik nem a városban vagy a környéken születtek, hanem távolabbiról költöztek a városba. A magyar főleg azokon a színtereken használják, ahol a nyelvtudásra nincs, vagy csak kevés lehetőségük van (főleg a boltokban és a szlovákul nem beszélő magyarszókkal). Saját magyarnyelv-tudásukat egyáltalán nem értékelik anyanyelvi szintűnek, sőt annak magas szintű tudását is csak kevesen ismerték el. A magyar nyelvvel az utcan kívül a médian keresztül is találkoznak, a magyarországi tévécsatornákat még a magyarul kevésbé tudók is nézik, s a város kedvező földrajzi fekvése miatt a határon túli magyarországi városokba is meglehetősen gyakran látogatnak el (főleg nagyobb bevásárlások vagy szórakozás miatt).

Annak ellenére, hogy a város lakosságának túlnyomó többsége magyar anyanyelvű vagy magyardomináns kényelvű, a szlovák nyelv nincs a nyelvhasználati periférián. A szlovák nyelv széleskörű használatát akkor sem nem vonhatjuk kétségbe, ha nem olyan elterjedt, mint a magyar. Ezt adatközlőim válasza is alátámasztják, válaszaik gyakori szlováknyelv-használatról tanúskodnak. A város különböző hivatalos vagy „félhivatalos” (bank, posta, vendéglő) színterein is teljes bizottsággal használják anyanyelvüket. A szlovák nyelvet csak a város egyes boltjaiban nem tudják használni, valamint csupán a szlovákul nem beszélő lakosoknál nem tudnak anyanyelvükön beszélni. Saját bevallásuk szerint a város magyar nyelvű lakossága hajlandó a szlovák nyelvű kommunikációra. Ez legnehezebben a legfiatalabb és az idősebb generációval valósítható meg. Emek oka, hogy az első- és harmadgenerációs nem szlovák nemzetiségű és anyanyelvű dumaszerdahelyiek beszélnek legkevésbébbet szlovákul: a fiatalok (iskolások) még nem beszéltek jól ezt a nyelvet, valószínűleg ezért nem is használják, az idősebbeknek pedig a muliban nem volt szükségük a szlovák nyelvre, s mostanra sem sajátították el azt.

az idősebb generáció körébe szorul vissza. Bár lehet, hogy ez csak tendencia, mégis iránymutató jelleggel bír, illetve rést nyit annak elforgathatóságán, hogy a magyarországi romani-páru kényelvűség stabil állapot lenne.

A fentiek alapján feltelezhető, hogy a szakdolgozóban digitosszakként megjelölt romani-páru kényelvű helyzet nem az, aminek valójában a kutatók evézik: mivel annak alapvető tudtosságai közül teljes meretekben egyik sem jellemzi a teljes magyarországi és szlovákiai cigány közösséget, célszerűbb lenne inkább a funkcionális kényelvűség terminust használni. Egyrészi, mivel a digitosszia egyes tudtosságai közül ez az, amelyek leginkább megvalósul, másrészt mivel ez az, amelyek a legszélesebb körben elterjedt. Természetesen az általam elmondottak nem zárják ki annak lehetőségét, hogy Magyarországon és Szlovákiában léteznek digitosszias nyelvi helyzetben álló közösségek.

A kutatóknak talán tartani kellene magukat. Fishman egyik gondolatához, mely szerint nem célszerű minden emokulturális problémát digitossziának tekinteni: ahhoz, hogy digitossziáról beszéljünk, *feltehetően érvényesíteniük kell bizonyos feltételeknek* (Fishman 1985: 53, kiemelés tőlem), amelyek a feldolgozott nyelvi helyzetekben korántsem biztos, hogy megvalósulnak.

A dumaszerdahelyi zsidók nyelvhasználat

A dumaszerdahelyi zsidó beszélőkötösség nyelvi repertoárja a szlovák és magyar nyelven kívül a szakralis óhébert és az élő ivritet, valamint – néhány személy verbális repertoárjában – a jiddist is tartalmazza. Az egyes nyelvek ismerete, valamint a nyelvtudás mértéke azonban generációként különbözők. A nyelvudás értékeiből és a nyelvhasználatra vonatkozó kérdésekből látszik, hogy a kötösség minden tagja beszél magyarul, illetve a mindennapok során használja is azt. Egyre jobban terjed azonban a szlovák nyelv használata: ma főleg a középkoriak és fiatalok mindennapijában tölt be fontos szerepet, s használata leginkább az erősebben központosított nyelv-

Ugyan Fishman nem mondja, hogy a K kódnak az E-énél kisebb presztízse lenne, fontosnak tartom megjegyezni: hogy a most bemutatott csoportokban presztízse van a vernakuláris nyelvnek is. A románi és a béta a közösségi hovatartozás egyik fontos jelölője. Ugyanezek a nyelvek hasonlóan fontos identitásjelölők lehetnek a románit és béta nyelvű beszélő csoportokban is – erre enged következtetni, hogy az időssek általában akkor is románi és béta nyelven beszélnek, ha beszélnek az E változotot, illetve, hogy ezeket a nyelveket akkor is fontosnak tartják, ha a közösség tagjai már nem beszélnek azokat.

A nyelvújajtítás folyamata objektív és szubjektív okok miatt nem mindig egyezik meg a fishmani diglosszia által elvártakkal. Fishman szerint a két nyelv elsajátítására vonatkozó kritériumok egyértelműek: a beszélők a K kódot eddigon annyilyelvként sajátítják el, míg az E kódot soha sem olditott tanulják meg (Fishman 1985: 43). Esetenkben az E kód tanulása nem minden esetben történik iskolán körülmények között. Pontosabban a nyelvújajtítás nem minden magyarországi és szlovákiai cigány közösségben hozható kapcsolatba csak a romannal és a bétsal, mivel a hagyományos cigány közösségek felbomlásával az E kód (legyen az magyar vagy szlovák nyelv) használata egyre nagyobb teret kap a közösségek életében: ma már nem ritka, hogy az iskolát kezdő cigány gyermekek bizonyos mértékben beszélnek (vagy értenek) az E kódot. Bár a nyelvújajtításra vonatkozó Fishmani kijelöl a cigány közösségben mindmáig létezik, azonban ez egyre kevésbé jellemző. E tekintetben is a társadalmi berendezkedés és a csoport (belső és külső) társas kapcsolataihójának lényében különbséget kell tenni az egyes csoportok között. A fishmani kijelöl valószínűbb a zárt, introvertált csoportokra, de általános értelemben semmiképpen sem hozható összefüggésbe a magyarországi és szlovákiai cigány csoportok nyelvhasználatával.

A diglosszia egyik alapvető tulajdonsága a nyelvi helyzet stabilitása: már az eredeti, fergasoni diglosszia minden esetében sem tartható a stabil nyelvi helyzet (például Svájc nyelvi helyzete megváltozott az 1959-es publikáció óta), és Fishman is egyre nehezebbnek tartja a „megosztott helyzekek” stabilitásának fenntartását (Fishman 1985: 48–49). Nincs ez másképpen a románi-páru kétnyelvűséggel sem, ahol a románi és béta nyelv használata egyre inkább

Az adatközlők választai szerint Dunaszerdahelyen a nem szlovákok és szlovákok között nincsenek (nyelvi) ellentétek. Ezen a síkon az összetetéseik elenyésznek, nemzetiségi okokból fakadó komolyabb incidensekről egyik adatközlő sem számolt be. Magyar nyelvű beszédszövegeik helyességében csak kevesen bíztosak (sokszor még a magyartul gyakraan beszélők sem azok).

A dunaszerdahelyi romungrok? és a malomhelyi lovárik nyelvhasználat

A dunaszerdahelyi adatközlőkkel végeztet nyelvhasználati vizsgálat azt tanúsítja, hogy ma már a Dunaszerdahelyen élő cigányok többsége napi kommunikációja során nem használja a romungro románit. Ennek legfőbb oka, hogy a városban élő romungrok közül leginkább az idősebb generáció beszél a románi nyelvet, azonban a románi használatai köre folyamatosan beszűkülmi látszik. Ahogy Chambers mondja, a nyelvi változás elsődleges társadalmi korrelátuma a beszélők életkora. A változás prototipikus módja, hogy az idősök beszédére kevésbé jellemző sajátosságok a fiatalok – és legfőként a legfiatalabbak – beszédében nagyobb hangsúlyt kapnak. A valódi nyelvi változásmál az új elemek használataának gyakorisága úgy nő, ahogy a beszélők életkora csökken (Chambers 2002: 235).

Mivel a dunaszerdahelyi romungrok nem tartanak fenn más cigány csoportokkal rendszeres kapcsolatot, a románi aktív használatára egyre kevésbé lehetőségek adódik. A helyzet igazából örödi kör, mivel a románnyelv-használok megőregedése és elhalálózása a későbbiekben Dunaszerdahelyen a románi fokozatos visszaszűnüléséhez vezet. Ezt a folyamatot erősíti, hogy a városban élő cigányok már nem, vagy csak ritkán gyakorolják nyelvüket, sőt sokan nem is tartják fontosnak a románi ismeretét.

Nyelvhasználatukban így a magyar nyelvnek van legnagyobb szerepe. A város legfőbb nyelvhasználati színterén a magyar nyelvet használják, s nemcsak a formális, hanem az informális beszédhelyzetekben is többségük magyartul beszél – a románit csak az idősök használják. Adat-

közörm saját bevallása szerint szlováknyelv-tudása nemcsak a megkérdőjelezettek, hanem a városban lakó cigányok többségének sincs olyan szinten, hogy folyékonyan, a szavak keresése nélkül beszélhessen azt. Adatközörm szlováknyelv-tudásáról nem készíttettem felmérést, viszont tény, hogy többségük saját bevallása szerint rosszul beszél szlovákul.

A dunaszerdahelyi cigányok életében a magyar nyelv nemcsak a kisközösségi, illetve „kétszemélyes” nyelvhasználat során domináns, hanem a magánéletrében, az ún. egyszemélyes nyelvhasználatban is a leggyakrabban használt nyelv. A személyes nyelvhasználat körébe foglalt anyanyelv (és nemzetiség) is a megkérdőjeleztek több mint 1/3-ánál magyar volt. A romani nyelv a megkérdőjelezteknél így már a legszemélyesebb nyelvhasználatból is folyamatosan kiszorulóban van, valamint a nyelv az identitás meghatározó tényezők körében is egyre inkább hátrébe szorult. Ezt látszik alátámasztani, hogy több adatközlő magyar anyanyelvű cigánynak vallja magát.

Tanulóság a dunaszerdahelyi romungró csoport malomhelyi csoporttal történő összehasonlítása. Bár a két cigány csoport azonos nyelvű környezetben él, társas kapcsolathálójuk és szociális berendezkedésük különbsége miatt eltérnek nyelvhasználati és nyelvhasználási szokásaik. Míg a dunaszerdahelyi közösség romani-magyar kétnyelvűsége egyre inkább megkérdőjelezhető, s a megkérdőjelezettek tekintetében nyelvhasználatok is romani → magyar dominanciaváltáson ment keresztül, addig a malomhelyi lovári közösség erősen (és egyértelműen) romani-domináns kétnyelvű. A formális-informális szinterek nyelvhasználatát a két közösségben élesen elkülönül: a dunaszerdahelyi romungró közösség nyelvhasználásában a beszédhelyzet formalitása nem (feltétlenül) jár ködváltással (a beszédhelyzet formalitását a magyar nyelv regiszterivel, stílusával, illetve beszédformákkal fejezik ki). Emek egyik oka lehet a szlovák nyelv alacsony szintű ismerete, illetve a tény, hogy Dunaszerdahelyen formális beszédhelyzetekben is használható a magyar nyelv. A malomhelyi közösség a formális-informális sikon mozgó beszédhelyzetekhez egyrészt a romani belső variabilitásával, másrészt nyelvhasználással igazodik. A két közösség által használt modelt viszont azt feltételezi, hogy a közösségek ködkészlete és a formalitás nem csupán úgy igazodik egy-

ahol a csoporton belüli társas kapcsolatháló gyenge. Magyarországon ez elsősorban a romungrókat érinti, s Szlovákiában is hasonlóan ezt, valamint a szerviko („szlovák cigány”) csoportot érinti. A kódok funkciókülönülését továbbá az a nyelv-visszazárulási tendencia is befolyásolja, amely csoportra való tekintet nélkül a fiatalabb generációt érinti. Mindemellett a formális-informális nyelvhasználatot, valamint a család-nyilvános színtereket érintő, a diglossiára jellemző funkciókülönülés is jelen van a vizsgált csoportok nyelvhasználatában: bár a romani és béas informális színtereken való használata sem egyforma a vizsgált közösségekben; interzónának mértéke attól függően is változik, hogy használata zárt közösségben vagy szort közösségben történik (itt azt is szem előtt kellene tartani, hogy az E kódot nem csak formális színtereken, a K kódot pedig nem csupán informális színtereken használják). Nem szabadna azonban megfeleltetni egy nagyon fontos nyelvhasználati kitérőt sem: a kétnyelvű cigányok nyelvismerete, nyelvhasználatát nem szűkíthető le oly módon, hogy a vernakuláris kódnak tekintett (a diglossziás disztribúcióban K kóddal jelölt) romani és béas csupán egy változatot feltételez, amely csakis az informális regisztereket jellemzi. A romani és béas, mint a nyelvek általában, több nyelvváltozabból állnak, így a romani és a béason belül is léteznek formális, kevésbé formális és informális nyelvhasználati módok. Ezt azért fontos hangsúlyozni, hogy nyíltanvaló legyen, a romani és a béas használata nem azonosítható a priori az informális regiszterekkel, illetve nyelvhasználattal. A nyelvhasználati színterekhez kódot formális változottság megállapítható a (Magyarországon és Szlovákiában használt) romani és a béason belül is.

A Fishman által leírt szigorú funkcióelkülönülés azonban egyre kevésbé jellemzi a romani-pártú kétnyelvűsége. Bár leginkább a familiáris nyelvhasználatra szorítkozik, használata egyre inkább kiterjedőben van (például iskola, folyóiratok, színpodolom, vallás)⁴.

Bár Fishman nem szentel külön figyelmet a kódok presztízsének (Ferguson igen), az általa leírtakból valószínűsíthető, hogy az E kódot a K kódénál magasabb presztízs jellemzi.

Mivel a romani-páru kényelvűség két önálló nyelv kapcsolataként valósul meg, ezért erre a viszonyra a klasszikus felfogások közül leginkább a fishmani (lenne) érvényesíthető. A jelzett csoportok esetében azonban fishmani értelemben sem beszélhetünk egyértelműen diglossáról, azonban a diglosszia egyes tulajdonságain bizonyos mértékben jelen vannak a vizsgált csoportok nyelvhasználatában (az egyes csoportok között e téren mértékelt különbség van). Felvetődik a kérdés, hogy amennyiben nem tudjuk teljesíteni a diglossziahelyzet valamennyi követelményét, valóban diglossziáról kell-e beszélünk (azt a kérdést fészegeti Fasold is a diglossziáról szóló átfogó tanulmányában, lásd Fasold 1984).

Az általam vizsgált közösségek, valamint a szakirodalomból írt idézett magyarországi és szlovákiai cigány közösségek, vagy legalábbis azok bizonyos tagjai kényelvűek. Az egyes csoportok közötti eltérések azonban elsősorban nem az általuk beszélt nyelvekkel függenek, hanem – leginkább – a csoport társas berendezkedéséről, interetnikus kapcsolatairól. Az bizonyos, hogy a diglosszia egyes tulajdonságain kisebb-nagyobb mértékben jelen vannak az általam vizsgált csoportok nyelvhasználatában. Azonban az is egyre bizonyosabbnak látszik, hogy ezeket a csoportokat nem lehet kritika nélkül egyöntetűen diglossziás kényelvűnek tekinteni – ezen csoportok esetében szakség lenne további specifikációra.

A magyarországi és szlovákiai romani-páru cigány csoportok nyelvhasználatának vizsgálata után a következő nyelvi helyzet írható le: a kutatók által leggyakrabban emlegetett nyelvi jelenség, a kódok funkcionális disztribúciója jelen van a vizsgált csoportok nyelvhasználatában, azonban azt merészleg lenne kijelenteni, hogy ez minden cigány közösség nyelvhasználatára jellemző. A nyelvhasználat (és nyelvválasztás) elsősorban társadalmi indírtatású, így a kényelvűség megítéle magyértékben függ a „kényelvű” csoport szociális berendezkedéséről is. Az több tanulmányban is szerepelt, hogy Magyarországon és Szlovákiában (is) egyaránt nyelvi (és bizonyos mértékben társadalmi, kulturális) asszimiláció sújtja a különböző kisebbségeket, így a cigányokat is. A folyamatos nyelvi asszimiláció pedig bizonyos csoportok esetében a romani-páru kényelvűség megszűnéséhez vezetett. Ez elsősorban azokat a szőrt közösségeket érinti,

máshoz, hogy a formális színtereken kizárólag a magyar nyelvet, informális színtereken pedig a románt használják, mivel a romáin belül is lehetséges a formális és az informális szintű, valamint a magyar nyelv használata sem kizárólag a formális színterekhez.

A két csoport nyelvűdását összehasonlítva megfogalmazható, hogy a városban élő, nyelvtileg asszimiláló romangro közösség ködkészletében a románi használatára egyre kevesebb hangsúly tevődik, míg a belső kapcsolataiban szorosabb, szeparáltan élő malomhelyi csoport tagjainak napi beszédprodukciójának szinte egészét a románi nyelv kommunikáció tölti ki. Míg a dunaszerdahelyi csoportban már majdnem kizárólag csak az idősebbek beszélik a románt, a malomhelyi közösség minden tagja anyanyelvűként sajátítja el azt. Ezek a nyelvhasználati különbségek nem nyelvfüggesek vagy emikailag kötöttek, elsősorban a társadalmi berendezkedés és interetnikus kapcsolatok minőségének és mennyiségének függvényei.

A magyarországi és szlovákiai romák diglossziája: pro és kontra

A hosszú utat bejárt diglossziafogalmat nem hagyta figyelmen kívül a magyarországi és szlovákiai romakutatók sem. A terminus magyarországi romológiai-cigányisztikai szakirodalomban történő megjelenését nem nehéz megtalálni, azt az 1980-as évek végén Réger Zita vezette be a magyarországi cigánykutatások irányát bemutató írásában³ (Réger 1988: 159). A fogalmat valójában a Vekérdi József által megfogalmazott negatív ítéletek elleni reakcióként használta, ugyanis Vekérdi a kényelvű cigány csoportok vernakuláris nyelvváltozatainak, illetve azok használatainak sajátosságait a „viszamaradt cigány gondolkodás” jeleként értelmezi (Réger 1988: 160). Réger ennek cáfolataként használta a diglosszia fogalmát, s a köbött funkcióalkulomlést adta (ez az a pont, ahol a fergusoni és fishmani diglossziatílologás legszorosabban érintkezik).